PRINTED BOOK

विषय - सुबलकध्य

पेज - 18

35 × 15 × 0.2 C m

भावकल्पनापेक्षया प्राभावकस्यैवतत्कल्पन

न्दउन्डच्छत्तादेरकौदाताश्रयदुष्यतेतद

50

THE VEDIC PATH

Quarterly Journal of Vedic, Indological
and Scientific Research
Gurukula Kangri Vishwavidyalaya,
HARDWAR

To,

____

____

____

If not delivered, please return to :
Dr. R. L. Varshney
Editor, Vedic Path
'Dreamland'
P. O. Gurukula Kangri-249 404
HARDWAR, U. P., INDIA.

PRINTED BOOK

विषय - अनुपलब्ध

पेज - 18

35 × 15 × 0.2 c.m

THE VEDIC PATH

Quarterly Journal of Vedic, Indological and Scientific Research

Gurukula Kangri Vishwavidyalaya, HARDWAR

To,

50

If not delivered, please return to :

Dr. R. L. Varshney

Editor, Vedic Path

'Dreamland'

P. O. Gurukula Kangri-249 404

HARDWAR, U. P., INDIA.

भावकल्पनापेक्षया लघुत्वाभावकल्पैव तत्कल्पनम् । चिंतामणिनित्यपक्षे वैत्रे वी तंतदा ह
कृता कृतप्रसंगि नित्यं तद्विपरीतं भवितनित्यम् । अतएव तत्र दनी न्या योपरादक्कि
ल्पानित्यनाम् प्रसक्ताद्विर्भवति । यथाक्किं संबंधितयादू वैत्र कृ नि [illegible] यक्किसंसं
बंधि त्वयेव पुनः प्रकृतौ कृताकृतप्रसंगि तमित्या शाये नाम् । शब्दान्तरस्य प्राप्तपूर्व
निधि त्वनित्यो भवति । इदं शब्दे-न्तित इत्यत्र भाष्ये स्पष्टम् तत्राप्ति प्राविशाने सत्रवि
करणे कृतेन द नास्यादू प्रकृतेधातुमात्रसेलनित्यत्वम् कम् । एतत् प्रत्या
येनाम् । शब्दान्तरात्प्राप्नुवतः शब्दान्तरे प्राप्नुवतश्चानित्यम् । एतन्म न्वकर्म
वाम् । लक्षणान्तरेण प्राप्नुवन् विधिरनित्यः । अति देशविषये द्वयम प्रति [illegible] वक्त
त्रे कैयटे नो क्तम् य दात्र प्रा [illegible] प्रतिरे केल तद्विधेय कार्ययोरनित्यतादिविचा
रोय दापिप्रक्रि विशेषा प्रपल भावस्त दाम् । क्वाचित्कृताकृतप्रसंगित्वमात्रेणापि
नित्यता । कृतेहि लीये नित्यत्वेनाभिमतस्य प्रसंगमात्रनित व्याव हायेवो न कं
नल बाधका वाधितफलो पहित प्रसंगस्य वशात्त ते त दाम् । य सवन्न दाणन्त
त्वये तिभाव:

प-शो

१८

2

नपञ्चमीनितन्तस्मानाद्धि करणमन्दातादि नद्व्यादि विकिनाविशेषणमेवलाव
प.शे. स्यायांसेपि नघबधानेतद्व.सिद्धिः प्रावादिभ्यस्तद्वर्वमेवनियमः।यत्रान्तमा
१३ त्रापेत्तांदनां रंगाश्चादे प्रालकाइति शोभावेत्तानात्स्यादयो वक्ति रंगाप्रतिदि
ग्योगत्वनान्तरण पञ्चम्यामपिनदोषः अत्रपदे सेतिस्त्रसविषयद्भुनिव्याख्यो
पस्म ग्रामनेपद शब्दादो भावि संज्ञा श्रयणोयेतितत्वम् भिन्नवाक्यतया सामान्यशास्त्रति
हितानां नियमेलुगादि नेव जात निवृत्तिरंगीकार्या मूलेवंतं तिमाभं क्या इति ब्रूयात्किंते
नकृतस्यादिति न्यायस्तनात्रशास्त्रेऽप्यश्रयितं शक्यः नियमादि शास्त्रारंभावेय थोपयतेः ध
नितंचेदंस्यानेतरत्वम इतिसूत्रेभाष्ये शास्त्रान पैकान्तवृद्धिसंज्ञासूत्रेभाष्येतिरस्कृतम
सामान्यशास्त्रेणोत्पत्तिस्तस्तरूपसत्रस्यकैयटरीत्याप्रधानेऽपेन गुणभेदकल्पनात
तावत्प्रकृतिकल्पनयाकार्यप्रत्ययनिवृत्तौ च तत्कल्पितकृतेरपि निवृत्तिः कल्प्येतिगौरव
मित्यन्यत्रविस्तरः परान्नित्यं बलवत् कृताकृतप्रसंगित्वात् तत्राकृतप्रसंगिवकस्या

नीत्या दीर्घगणपदमङ्ग: । यस्सागमा दूलस्य नुमरमर्ह स्तत्तरं याह तो । आचामि धीत्यादौ नानतु-
चीभावयो वर्ग्गादे केष्वानिसंप्ये स्थान निरूपितानन्तर्यस्य वासमभवो बोध: । न नां
मन हो रपविनुरि अत्रो हि केनु सानन्त बोधे बाधः । नमिक सम्भवा
धड्ल स्ता संभवात् वैविप्रतिषेधः । कश्चिदिदि त्वाहु रोधेन फ वे शा स्त्रिस्त्व इति तत्र
ति सावकाशत्व मचरिते नाधिके कार्यमितिसर्व्वा त्व वैतु चमनवत्ति ते नफ वै फ वैविप्रति
षेधा: संगृहीता इति स्वर ते नेति स्त्र भाष्ये विप्रतिषेधसूत्र भ्रस्य पर मा ब दते रु बा
चि ता तत्तंग्रहेणेति विप्रतिषेधसूत्रे भाष्ये ३० न चैवमेध तेप चतेरुता दोपर
त्वाद्विकरणे अनुदात्तङित इत्यादि नियमानुपपत्ति स्तेन सवधाना दत आह ।
विकरणेभ्यो नियमो बलीयान् । अत्र हेतुः सत्त्वलोमि तिसू त्रेसु विभाषातदवधा
नं ज्ञापकम् । अनुवृत्ति समवधाने नियमानां मन्य इत्तो सामान्य मा व्युत्पत्तिरावि
कल्पविधानं मर्थं स्यात् । अत्रार्थे ज्ञापितेतु स्ये इति तत्र विषय सप्तमी बोध्येति ध्येति ।
अनुदात्तेत्त्व त्र भाष्य केयटयोस्पष्टम् । विकरणसमवधानेपि नियमा प्रवृत्तेरि
दं ज्ञापकम् । पूर्तिप्रदादि । शित इत्यत्र भाष्ये ध्वनितम् । वस्तुतो ऽस्मा ज्ञापकादनुदा
त्तङित इत्यादि प्रकरणं तिवादि विध्यैकवाक्यता विधायकम् । तत्र यातोरित्यादि विधि

॥ इतिलका ॥
प॰शे॰ रङ्गः एतेनयदन्तरङ्गात्तडि॰ इतिसिद्धे कैयटेनोक्तं तन्मात्रापेक्षयान्तरंगात्तिवाद्दयः तस्यापि सामान्य
१८ कारविशेषापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः स्यादय इति तत्त्वं स्तत्व। विशेषापेक्षत्वेपि तस्यापि सामान्यबहिरंगा
धर्मनिमित्तकत्वाभावेन तत्त्वस्य दुरुपपादत्वात्। प्रत्ययनिमित्तकत्वेन स्यादीनां बहिरंगा
त्वाद्वेतितत्र विशेषस्य व्याप्यत्वेन व्यापकस्यानुमानेनोपस्थितावेतत्सनिमित्तकत्वेमानाभा
वेनाधिकधर्मनिमित्तकत्वानुपपादकत्वात्। भाष्येरावं विधान्तरंगबहिरङ्गभावस्य
क्वचिन्न लेखवाद्भ। यत्तु मतुप्त्रे भाष्येपञ्चगावोः तन्नित्यपञ्चगव इत्यत्र मतुप्प्राप्नोतीत्या
शंक्य प्रत्येकमसामर्थ्यात्तन्नेदाया इष्टापत्तिपदिकत्वात्समासेनोक्तत्वादिति सिद्धान्ति
तं तत्प्रत्येकमसामर्थ्यात् तन्नेदाया इष्टापत्तिः पदिकत्वात्तोयथापाञ्चनापितेस्तितिपत्तौ किमा
नैतत्सामर्थ्ये किं प्रत्ययार्थे उपपद्यते द्विगोस्तद्धितार्थे द्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगड्ड इष्टम्
ब्रोद्विगोर्लुगनपत्ये इति लुग्विधानं तद्धितार्थे द्विगोस्तद्धितो भवति पञ्चगड्डश इष्टम्
गड्डितितदाशयः कैयटः ततो हैमान्तरः पाञ्चनापितः पञ्चरूपात्नेकसंस्कृत। द्रुष्टा
द्वौसावकाशाद्विगोर्बहुव्रीहि एवाप्रकृते बाधपूर्वात्पाचेननेषद्विङ्ः कस्तर्हि बहुव्रीहि
द्वौसावकाशाद्विगोर्बहुव्रीहि एवाप्रकृते बाध्यतेऽपवादत्वान्नद्विङ्ः प्राप्नोतीति पूर्वेपत्तौ त्र
इति सिद्धान्तिनोक्तं तमवकाशमज्ञानतो ऽपवादत्वान्न द्विङ्ः प्राप्नोतीति पूर्वपक्षी त्र
पपदार्थस्यवत्तमात्रस्य विधीयमानो बहुव्रीहिः। सङ्ख्यायास्तद्धितार्थे विधीयमानो द्विगुर्विशे
बविहितत्वाद्बाधकः प्राप्नोतीति कैयटः ततस्तेनासेकदेशपाठ। अन्तरङ्गत्वाद्बहुव्रीहिः

श्रीदुर्गा
१८

6

ल्नकारात्सिद्धिः पञ्चाङ्गो त्व बोधोक्तायसर्गबन्धः । एवं सति चिकीर्षुर्येन नाप्राप्ते न्यायेना
न्तरङ्गबाधनमहल्लकं नास्ति अन्तरङ्गमस्तीति इकोऽसवर्णे इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टं । तथा म्रा
न्तरङ्गत्वार्थकोपसर्गनिमित्तः सुट् सवर्णदीर्घमितिरित्यवस्थायां ह्रिंस्त्वादितः पूर्वं प्रव
र्त्तेति ततो ह्रिंसादि अतएव प्रणिदापयतीत्यादौ णत्वं यत्वागमेति न्यायेनकसमाहितं भाष्ये अन्तरा
व प्रलेति प्रत्ययवृत्त्यादिसिद्धिः । अन्यथान्तरङ्गत्वात्सवर्णदीर्घे रूपासिद्धिः पञ्चुपसर्गनिमित्त
क कार्यमुपसर्गाश्रितं विशिष्टक्रियसर्गनिमित्तत्वादन्तरङ्गम् आयत्तऽननयातत्र पूर्वागतस्साध
ननिमित्तकमेवान्तरङ्गम् । अतएव न धात्विति सूत्रे एवं तत्र गऽसलो वर्णे रङ्ग इति भाष्येऽक्त
म । किमपूर्वमुपसर्गयोगे धातूपसर्गस्य योगसमासे तेक सवर्णदीर्घापत्तिरिति उपपद इमिति
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । भावार्थप्रत्ययस्यापि पूर्वमेवोत्पत्तिः अतएव लोपधपने इत्तमिति तिनि
र्दैवाः सेनकृते इत्यत्र सामान्यापेक्षं ज्ञापकं भावति ङोपि पूर्वमुत्पत्तिः । अन्यथा तत्र
समासापत्तिस्तिङ् । ततिङिति निषेधान्न दोषः । यदि भावति उपसर्गयोगोत्पत्ती तत्र लैव
ऽना यत्तु विशेषा सामान्यापेक्षमन्तरङ्गं विशेषापेक्षं विशेषधर्मस्याधिकस्य निमि
त्तत्वात् । यथा रुधादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र रुधादि त्तस्सार्वधातुकं च तत्र सार्वधा
तुक तज्ज्ञानाय प्रकृतेर्मूलत्तज्ञानं प्रत्ययस्य प्रत्ययत्तज्ञानं चावश्यकमिति यास्कऽन

तमिति चेन्न तत्रापि तिङन्तत्वविकल्पमिति विभावय। अत्रायं मूले ऽसिद्धत्वाप्रवृत्तेः इह देहीति
सूत्रे कैयटेन स्पष्टमुक्तं माध्य। एवं च कृतं व्यापि द्वितीयेपि कार्ये एतत्परिभाषाप्रवृत्तिर्भवत्येवे
ति चेन्न। कृष्णायेति निर्देशेन तस्या अनित्यत्वात्। ययोः सन्निपातस्य विघातकं शास्त्रं तयोः सन्नि
पातनिमित्तकविधानमुपपादनमपेक्षितमिति न गृहीत एव हाप्तिरित्यत्राकारानन्तरं कृति
इक्सन्निपातनिमित्तं संगतं तानया परिभाषया नोपसन्निमित्तं नस्यादित्यापत्तं कस्यानित्यत्वेन स
मादितं सूत्रे भाष्ये। न च द्रुतं तायामदृन्कासि लुक्तमप्राप्ति। न च कुम्भकारेभ्यः आधये इत्यादाव
अयसं ताया अनया परिभाषया वारणापरिभाष्यातं गतित्वया परिभाषया न्ड ऽभावमित्यत्र। अत्र पतं
लक्षणादेव न्ड कार्षितद्वीय सन्निपातस्य विघातो नाक्षयत्तेतया। संतापकल्पं वक् क्वसादिति वाच्यम्।
एतद् इह कस्यापरिभाष्यप्रामाण्येन स्थानात् समस्यावास्तवनिमित्तसन्निपातविघातस्य स्वयमनिमि
त्तमिति न दर्यैना दोषात्। एतेनात्राक क्वसादित्यपालमम्। न च कार्य्येका न पदे न्ड गोक्रुवाक्वतान
नत्तं तावाधेप्यक नेकवाक्वतापन्नात्साहिति वाच्यम्। अत्र तरंगायां तदेकवाक्यतापन्नत्वं तायां
बहिरंगा ड एणादेरस्ति द्रुतात्। न्ड गो कवाक्यतापन्नात् न्डणादितोऽवहिरंगाऽड मयोरपि शाक्कृतः स्वा
श्रयत्वात्। न्याहतयोरित्यादि तापकाट्वेषाऽनिपाते नातिप्रसंगः सप्तमा चेयं हृद्ये न नात्प्रतिसूत्रे भाष्ये
अत्र सामित्यतेप्य न्डानि भाष्येपरि वगणितानि। वर्णाश्रयः प्रत्ययः वर्णविचारस्य निमित्तं तदादिः १
आनंपश्चिविधेः कापयति २ षुगृह्यस्वनस्य अदीर्घपत्त। ३। मदाघकारत्वेष्टापविधेर्यातेति ४ इहि
धिरकार नोपसर्पयिवान् ५ हृत्स्न ड म्पानलप। अनोदात्तात् इत्तरपदादिति मतम्। विमा तस्य दा
तत्वं एवानि घातस्य अनिमान्परमवा बाध ६।७। नदीहृस्वत्वं नस्तम्कृ लोपस्तान् नदी कुमारीत्यादि।

८

प॰ टी॰ ३४

८। यादेशोकायदीर्घस्य २। इतोन्यत्र प्रकृतिरेव दोषाख्यं च विशेषकत्वेन पञ्चमगणे ना इति भा
वोक्तेरितिभावः इत्यन्यत्र विस्तरः। ननु पञ्चमे णप्येयो दे वता अस्य पञ्चमेन इत्याद्यो हि गो नै
गित्यस्तोऽन्तकिल कृतिरिति स्त्रीप्रत्ययः न कथं नेकाम्रवणपत्तिरत आह। तन्नियोगाति
व्यनाम मतमापायेऽभयोरणायः। अत्र च विल्वकादिभ्यश्छस्य लुगिति लुक्स्य च्छस्य ग्रहणं
ज्ञापकम्। तद्धि च मात्रस्य लोपाभावे नडादिकुकोऽनिवृत्तिर्यथा स्यादित्यर्थं कृतं कुकागमान
कागमान्नडादिसामर्थ्यादेव तदनिवृत्तिर्यथा विल्वकादिषु छेद। न चैवमपि छग्रहणं व्यर्थं कृतकु
मप्यत्रेवं वदेत्। लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया विल्वादिकृतस्कारेणाविहितप्रत्ययस्यैव लु
विधानातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। ततोऽपि प्रतिपदोक्तेन विल्वादिभ्योऽणिति विकारार्थे
स्यल्गापत्ति वारणार्थं कुगावानदचारितार्थ्यात्। वस्तुतस्तु यार्थक च शकुयोगे तु विधे
ययोरेककालिक नैकदेशान्त नियमान्मायापत्ति द्वयम्। यत्तु णाविष्ठवदित्यनेन पुंवत्त
विधानमेतदनि सूत्रं ज्ञापनार्थं म न पारातयती त्यादौ टी लोपे नै वडी पिनिवृत्येस नियमो
शिष्टपरिभाषया नैस्यापि निवृत्येतपती त्यादिसिद्धौ पुंवत्त्ववैयर्थ्यं सष्ठ मे वेति छेदितिरू त्र कैय
दृत्तन्न इड विड माचष्टे रोडविडयती त्यादौ पुंवत्त्वस्यावश्यकत्वात्। रोनेयः श्येनेय इत्यादि
स्यानिवर्तनसिद्धिरित्यन्यत्र विस्तरः। ननु कुमारश्रीलक्षणः चौटीला दौष्टी तं कत्रादिभ्योण
इति लोडीष्प्राप्नोतीत्यत आह। ताच्छीलिके णेऽपि कृतानि भवन्ति। अनित्यमणीविहितप्रकृतिमा

दुर्गा
३४

वविधानार्थं कार्यमिति । ताच्छील्ये इति निपातनमस्या ज्ञापकम् । ताच्छीलिके णेऽणादयो भवन्तीति कि
मर्थमिति चेदस्याः प्रयोजनमिति तन्नाः ताच्छीलिक इत्युक्ते तत्र संप्रहरणमिति रोदाण्डेल्वे
वकार्मं इति सूत्रे भाष्ये सर्वेषां । ननु कंसपरिमृड्भ्यामिति दीर्घत्वे इति वृद्धिर्दुर्वारेत्यत आह ।
धातोः कार्यमुच्यमानं तत्प्रत्यये भवति । औणादिकत्वेन निपातनं चास्या ज्ञापकम् । धातोः स्व
रूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमिति पाठस्तु प्रसङ्गमिति त्वादौ अनुदात्तस्य च र्दुपधस्ये
ति अमापादित्वेन भाष्ये दूषितः । यत्कार्यं प्रत्ययनिमित्तकं तत्रैवेयं व्यवस्थापिका तेन पदान्त
न निबन्धनं सम्प्रावैति कुत्वं प्रसारणकृत्यामित्यादौ भवत्येव । इयङादि विधौ नैषा न हि सुधि
योऽस्तीति निषेधो नानित्यत्वात् । न च नेर्वृद्धिरित्यत्र भाष्ये स्पष्टैषा । ननु स्तकेऽस्त्रकैरित्यादौ स
र्वनामासमयसंज्ञेन स्यात्तामत आह । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते । नेदमदसोरकोरिति ह
त्रेऽकारविधिरिति निषेधोऽस्या ज्ञापकः तदेकदेशमत्तं तद्ग्रहणेन गृह्यत इति येन विधिरिति
सूत्रे भाष्ये पाठः । ननु गातिस्थाघुपाभूभ्य इति सिचो लुकि अपासीदित्यादौ पातेपि स्यादत
आह । लुग्विकरणाऽलुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्य । अस्याश्च ज्ञापकं स्वरतिसूतीति
सूत्रे सू इति विकृतस्य ग्रहणं सूतिसूयत्योः पङ्घङ् निर्देश इति कैयटः । तत्र साहि चर्यादलुग्विक
रणस्यैव ग्रहणे प्राप्ते पङ्घङ् देश इति राजतज्ञापकम् । ध्वनिता चेयं परिभाषा पूर्वविभाषेत्यत्र
भाष्ये । तत्र हि विदित इति प्रयोगे निषेधमाशंक्य यङ्पाधोर्विभाषात इपा योगविधः । विभा
षागमस्तु न तत्र न विद इति शानिति सूत्रे शाप्विकरणस्य ग्रहणं लुग्विकरणस्यापीत्युक्तत्वात् ।

तत्र चोहितीयतोयं ल्यविकरणोऽतो विशिष्टा ह्यचर्च्या ल्यविकरणस्यैव ग्रहणं न ण्यन्तस्य
प॰ द्रो॰ चर्च्या दस्यापि तास्मन्निभावाविरोधाद्धितिलदाशयः। अतराव पन्निभावायां ल्यविकरणस्यै
३५ वेति नोक्तम्। कण्वतलभाष्ये रावा क्वापि न पठिता। गाति स्थेति सूत्रे पिबतेर्ग्रहणं कर्तव्य
मिति वार्त्तिककृता स्वतन्त्रे ब पाग्रहणं ल्यविकरणग्रहणमिति भाष्यकृता चोक्तम्। स्वन्
तीति सूत्रे कैयटेन च स्पष्टमुक्तम्। ननु प्रति पापपिबतीत्यादौ ह्येवं चङीति कुतो न स्या
दत आह। प्रकृतिग्रहणेऽप्यधिकस्यापि ग्रहणम्। अचङीत्युक्ति बेधरावास्यात्तापकः
रूपं च कुत्र विषये च चूलिनि चङीति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। ननु पुरुषमपमित्यादौ ष्यस्ड
त्यत्र भ्यमितिहले दो भ्यसोऽभ्यमिति कृते तेनुपलोपे रात्रे [illegible] दत आह। अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्ताव
विधिः। अङ्गे अङ्गाधिकारे वृत्तं निष्पन्नं यत्कार्यं तस्मिन्वृत्ते पुनरन्यस्याङ्गसंज्ञकस्य वृत्तो
वृत्ताव विधानं भवतीत्यर्थः। राबा चा भ्या दादीयत रेत्यादिविधानेन ज्ञापिता। अन्यस्या
ईकारलोपेनाकृत्स्नावैति दीर्घेण च सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेव। अतरावनि त्वन्यस्यानि
कोङ्गकार्याविषयान्येवा। भूयस्त्वानित्याछयोरिति निर्देशात्। अनित्यत्व नवलन्नभ्यार्थ
मादाय्यैव भ्यतोभ्यमितिसूत्रे भाष्ये निष्ठितमेतिपठितम्। केचित्तु नयापरिनावधयान
किंचिदुत्पत्रंसाध्यते अतराव त्रा ननो त्रौ भ्या दादीयत्त सूत्रे त्रयो रेनां ज्ञापयि त्वाकिं
त्रयो ननमिति त्रय्योपि पिबतेर्ग्रहणप्रतिषेधस्तत्त्कः। स न वक्तव्य इत्येव त्रयो ननु केन

त्त्वन्त्यासिद्धिरियम्। तद्रूर्कं भवतो भामित्यत्र आभामिति छेदः। प्रोक्षेण्णोपपत्त्या नपलोपरावत्र
लोपस्ततो ह्रूतिपरस्य पेरासिद्धम्। पुत्रमाभामिति अत्र तन्निरूपितम्। एव अत्र तत्र छयस्य मे
तस्मात्यपनपरभाष्यं भवतो भामिति तत्र अस्यस्य भाष्यमेकदेशत्युक्तिरित्याहुः। यत्तु श्रो
तोदितिवा ये श्रोऽङ्गणत्वं इति गुणाग्रहणं त्सं त्वापूर्वेकविधेरनित्यत्वम्। इदं चविधे
यकोटौ सं त्वापूर्वेकनेरावतेन स्थापंस्य वद्धतिसिद्धम्। तथानिलोडि वस्तिष्ठेत्या
निग्रहणं दागमशास्त्रमनित्यम्। तेन सागरं तर्कोकामसेतिसिद्धम्। तथा तत्रादिपान
देवसिद्धेतनादि हव्यद्धतित्रेहस्य ग्रहणाद्गुणकार्यमनित्यम्। तेन न विश्वसेदविश्व
स्तमितिसिद्धम्। चलितुङ्गोडितं करणादृदन्तानैमेन तरणमात्मेनेपदमनित्यम्। तेन स्फा
यन्तिर्मोकेति सिद्धम्। तथा विनार्थेन आसमासे नान्तवृत्तं पदमनेकमिति वासिके वर्णग्रहणं ना
त्रघटितमनित्यं तेन नेपडुङ् वडिङ् लक्ष्मा मित्यतो लाछेयं तु इति सिद्धमिति। तत्र भाष्ये ऽदर्शनाद्भाष्या
नुकूलतापितार्थस्य साधुत्वानियामकत्वेना नाभावात्। भाष्याविचारित प्रयोजनानां सोत्रादृष्टरास्वां
पारायणं रावरस्वा पंक्ता कस्मनायारावौचित्यात्। किञ्च ज्ञापितेष्वानीत्यसनस्यापंक्त
गाङ्गागम प्र न प्रयोगाद्दिष्टैः। आनित्यत्वं त्वोद्गणवद्दितवोधनम्। अतएव घोऽलोपो ऽनेदि
तेति सूत्रे वेति प्रत्याख्यातम्। लोपेष्या द्गृष्टये आर्टः भूवर्णं भविष्यति। दधातिति अददिदधादि
ति। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वे त्वाधस्तिति दधातिरिति प्रावा गहणस्य वैयर्थ्य कनतत्सत्यारम्भा
नादतंगतिः स एव। एतेन कैयटे चिदित्यादिना ऽसेव वाग्रहणस्य तदनित्यत्वे ज्ञापक

तोक्तासाधिचिन्त्या। प्रत्याख्यानपरभाष्यविरोधात्। चानिङ्कोऽङ्कारस्याङ्गत्वे इति त्वाभावसम्माद
नेन चाश्रितार्थ्याद्भुतत्वादिसूत्रेकृत्यकृत्यताभाष्ये प्रत्याख्यानाच्च। एवमेवान्तिदेशिकमानि संसर्गवि
धिभ्यो॰ नोपाविधिमिदिद्वितिप्रवत्त वातिस्यादि भाष्याण्ठकं बोध्यम्। स्वायंभुवेत्यादि॰ नोके॰ माधवे
वेत्यत्र विस्तरः। नतुतत्तेप्वङ्ङ् लडकि प्रार्थितेलिङि वधादेशोऽनुस्यात् इत्यत आह। प्रकृतिग्रहणेय
ङ्गन्तस्यापि ग्रहणम्। वाच्यतीति वस्तहि: प्रयोग तत्सिद्धान्तेन प्रयोगाद्यदृष्टे पेसम्भवाये प्रकृति
रूपत्वबोधनेनेदं न्यायसिद्धाम्नतरावयङ्गधीना दीर्घदिहेकृतेधि तत्सिद्धिरिति तद्दर्पन। नाछवे
ऽदर्शनात्। किञ्च तेन सिद्धान्तेन प्रत्येकं तु यो तत्तवोधनेपि सम्प्रदायसत्तत्तबोधनेमानाभावः। अ
न्तरावयवे दीर्घगतिसूत्रे स्तो: परत्वात्। इति मे कृते परत्वाल्लोपे वा वे कृते पूर्वस्य प्रवर्णमाप्नोती
त्याशंक्य विषयसप्तम्याश्रयणेन परिहृतं भाष्ये। अन्यथा बहुकृतीत्यादेरवा बहिर्वचनन्यायेन
सम्प्रदायत्वेवा दूराप तो न इसङ्गतिः स्यादेव। तस्मात्तदुक्तं रववाऽसमादायेव यथाश्रयो
तत्कार्यप्रवृत्ति बोध्या। मूलम् वोरि त्यस्यत इ त्वागमे सम्यगर्यादपि प्राप्तसमुच्चानि वेधस्य वो
र्ह विति नियमहृतिन तद्विरोधः। तस्मान्नेर्यडि केकिवध्यादिमाधवाद्यङ्गहाहर्तं चिन्त्यमेवेत्यत्र
विस्तरः। यद्यपि न लोहृद्धिर्यस्याचामादिरित्यत्रैक परिभाववोपस्थितौ शास्त्रीया हासिद्धिरत आह।
विधौ परिभावोपतिष्ठतेनानुवादे। अनूद्यमानविशेषणत्वे तन्नियामकपरिभाषा नोपतिष्ठते
इति तदर्थ:। विधेयांशे तामेव परिभाषाणां विधेयेनास्ति तयासम्बन्धासम्भवेपि तद्विशेषणे
प्रवस्थापकत्वे मानाभाव इति तत्सूक्ष्मं लेयम्। किञ्च इदीचामातस्थाने इति सूत्रे स्थानेग्रहण

मस्या लिङ्गम्। अन्यथा षष्ठीस्थाने दृष्टिपरिभाषयैव तत्र नामेत ह्येयर्थसंख्यमेव तन्न। उद्दा
नस्य स्वरितयोर्यणादृत्या दौ षष्ठ:। तस्य स्वारणानि त्रिभाषोक्तरीत्या। चोपेन इष्ट्वा द्वौ च तस्या
अभिचरितत्वात्। भाष्यानुक्तत्वाच्च स्थानसंबन्धोनपरिभाषानन्य इत्यर्थः। सषष्ठीस्थाने इ
तिसूत्रे भाष्ये सष्ठम्युक्तत्वेन बहुक्तत्वापकाः स्मन्यवाच्च। न त्र स्थानिग्रहणानुसन्धायमेव।
किन्त्र विधौ परिभाषेति भवाद् इकोऽस्रा इष्टी अत्र चरमे तत्वनयोर्विधीयत इत्यध्याहारमूलक
कोऽयमत्र नाम्नाः फलमित्यत्र विस्तरः। नन्वं नमस्करोति देवानिनमस्यति देवानित्यादौ
नमः स्वस्तीति चतुर्थी दुर्वारेत्यत आह। उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी। कारक
विभक्तित्वं क्रियाजनकत्वं कारकविभक्तित्वम्। इयमत्र वाचनिकैव। अन्तरायस्य च भावे
नेति सप्तम्यपेक्षया अधिकरणसप्तमी भावस्य च तमनेन न्यायेन तत्र चदीपते इति सूत्रे भाष्ये
ध्वनितं कैयटेन स्पष्टमुक्तम्। एतेन क्रियान्वयित्वं कारकत्वमित्यपास्तम्। यस्य च भावेनेति
सप्तम्या अपि क्रियान्वयित्वात्। येतु प्रधानीभूतक्रियानिमित्तकार्यत्वेन कारकविभक्तीनां
बलवत्त्वं वदन्ति तेषामुभयोरपि क्रियासम्बन्धनिमित्तकत्वेन तदसंगतिः स्पष्टैव। नमो
वरिवइति सूत्रे नमस्यति देवानित्यादौ चतुर्थीवारणाय भाष्ये ऽपन्यासस्यासंगतेश्च।
एतेन क्रियाकारकसम्बन्धो ऽन्तरङ्ग इति तन्निमित्ता विभक्तिरन्तरङ्गा उपपदार्थेन तु

प॰ शे॰ पत्किं क्ङित क्रिया कारक भावस्य लक्षः सम्बन्धः । इति तस्मिन्नि ति ता वक्ति दूरे । तथा ... । नम
१६ स्तीत्यत्र नमः स्व पदार्थे इति क्रिया कारक भावे नैवा न्वयान्वया त्र । अत्र च नमः स्व
पदार्थस्य क्रिया सम्बन्धस्य तौ न्म एव बस्येव । सकृत्को द्भुत्वा दौ च प्रधानेत्र प्रथमा साधना र्थे मिथं
भाष्ये उपन्यस्तेत्यन्यत्र विस्तरः । नन्वेवं तव्यदि त्यादौ पूर्वं स्वान्त तापत्तिरत आह । अनन्य विका
रेन्यस्त देशा । अन्यस्त देशान न्यबोदे क प्रयोगे भगप त्वा पूर्व न्यस्त देशस्यैवेति तत्त्वं । अन
याधा स्नादे र्णत्व से नेता होतेत्या दावेव स्थातं नन्त नमति मिं च तीत्यादौ । अनन्य विकार इति
च लिङ्ग मत्र । अन्येन सम देशो यस्यासौ न्यस्त देशः तं नत्वा न्यव र्णत्व संयोगेन ता व्यवधानेन वो
धनम् । अतरावविद्धु त्वा पर्यनस्य मृत्यु तस्या इति च दिता र्थेन । अतः नो पोन द्भुत्वा देर नस्त वो मा
दावाघाकारादा वप्रवृत्तिरव्यत्ता पुन न्य यमारिस्वादि परान न्ताग स्याकार स्योपद्भुत्व पक्षे वांगौ
शे प्रत्यय परस्य प्रत्यिता को हितयो र्विच्छेत्वात् । अंगावयव घमादि परस्यान द्भुत्वादि कर्मेणानेकत्रा
नेक क्लिष्ट कल्पनापेत्तया सत्याङ्गचित त्वात् । न चैवा व्यवः सम्प्रसारणस्तूत्रे भाष्ये प्रत्याख्याते
ति मन्ति तव्यम् । वार्तिको क्तकन्नानान ने क क्लिष्ट कल्पना भिरन्यथा सिद्धि प्रदर्शनपि
यान्नेतस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि तदुप मेवा कर्त्त आपत्ति बे धपे दोषे स्थिति प्रति विधानं वो
दात्तनि र्देशात्ति द्धमित्यपातुपारात् । निमार्जि वत्तीत्यर्थं च स्त्रा । तत्र हेतुः पूर्वमन्तरङ्गता द्धिते
परमादभ्यासका र्यान्त तो भ्यासे कार्यस्य हलादि शेषा णायस्या वश्यका । न च पृथकोस्तु नरैभ्यास प्रवृत्ते
नसिद्धिः न दो न तणसेति न्याये न पुनरप्रवृत्तेः । यत्तु न सम्प्रसारणेइति सूत्रे भाष्ये नैतस्याः परि

दुर्गा
२२

सिद्धमेव हि सुवन्नपि भाषा बोधकत्वं। इयं च वर्णसंग्रहसौविशिष्टोक्तत्वे भाषावेत्संचारितं ... यत्न
वर्णग्रहणे नैषा आदिश्च इष्टत्वं अपदेशग्रहणमादिनित्यत्वं तादृशो नैव स्वत्वे एवादे ... भाषादे
हृष्विनतिनित्तत्तव ... ज्ञानम्। आनित्या ... स्वप्रमत्ता ... तिनितिमत्ता ... आत्मनि
ग्रहणादि ... न्यत्र विस्तरः। ननु ... दे ... धातोः ... तावत्स ... सं ज्ञानं स्वात् ... न
यामेङः आनेप्र ... मात्ते ... दोने गद्दे ... तत्ततस्मात्। तथा ... स्याते ... माने ... तीनं
नस्यादित्याह। ... विशेषः। अत्र च ... पके दोषः ... वति
सामान्यग्रहणे ... ना ... णिक ... वादेव विधौ तदग्रहले ... कि ... नियेधे
न सामान्यगृहणे ... नपि ... नतेन चैक ... सिति ... सामान्य ... वाधि ... का ...
धाच्चितिस्त्रे ... गातिस्पिति ... त्रेदूल ... दोषाग्राग्रहणा ... ने वेद्यते ... तेनदो
षइत्यन्यत्र विस्तरः। ननु ... दिसंज्ञाः ... दयेस्य ... रतम्याह। प्रत्येकं वाक्य
परिसमाप्तिः देवदत्ता ... दयोर्भो ... न्यत्र तामित्यत्र ... त्रिवत्। नन्वेवं ... योगसं
ज्ञाऽसमासस्य संज्ञा ... संज्ञा अपि ... लेकं ... रतम्याह। ... दायेषि।
गर्गाः ... दं ... तामित्येन ... मोहि ... नभवतीत्यादौ दृ ... न वत्। नन
नुरोधेन वक्ष्या। ननु ... भवि ... त्र ... क्षिपदे दी ... नि दे ... दन्ताने

नन्वाहृतकस्तु ज्ञापको दात्ता[illegible]न यन्यतमोच्चारणोऽन्यत्वरकस्य सन्निधानसापेक्षत्वात् । अभेदका
प० शे० गडुणा । अस्तत्वस्येत्स्वरूपेणोच्चारितोऽगुणेन भेदकोऽनविवक्षितार्थः । अत्र चास्य स्पष्टतयादि
अनड्वाहित्वदात्तास्वोच्चारणे नान्तरे ऽदात्तस्वरूपं ज्ञापकम् । [illegible] स्वरूपेणोच्चारितत्वमुक्तोऽन्यन्
दात्तादेरन्योदात्तादिति ऽदात्तादिस्वरूपोच्चारणे विवक्षितैव । ऽत्र उक्तत्वत्रानन्तत्वात्तकस्तावो
च्चारणीयेऽन भाषिकेनानन्तत्वात्तकोच्चारणानुवृत्ता वोध्यापयितमस्य भेदानामादित्वा
दौस्वान्यन्तरूपतयानन्तनाम्निकरा वोच्चारणीयेनिमन्तनाम्नि कोरणा तद्विवक्षा रात्तदर्थमे
वास्तत्वनिर्देशक्रमः । नन्वेवमस्वाद्दीनामविवक्षयस्वेत्याद्युदात्ततयान्यादेशस्या
नड़ःस्वान्यानुरूपेनदात्तरावोच्चारणीयेऽदात्तोच्चारणांविवक्षार्थमाविष्यतीति कथमस्य
[illegible]ज्ञापकत्वमेतीवाच्यम् । परस्मात्स्विमाद्यादावन्तोदात्तेऽदात्तगणकस्यापिस्यात्तेनवि
वक्षार्थमानाभावात् । चतत्पर्यन्तदात्तनिपातनंकरिष्यते यथादेशेत्याद्युदात्तनिपा
तनंकरिष्यते पदाद्ययोन्तोदात्तानिपात्यन्ते सततस्पताडदात्तो निपातनं [illegible]कोदृष्टान्त
दिनाद्येन्तराक्षत्वाद्ध्यायीपाठेऽकृति[illegible]दात्ताद्युच्चारणांविवक्षार्थमित्याशयेनत्रैस्व
र्यस्वरेणपाठइतिपदेन ज्ञापकंपरमाध्याहतिति केयदाहयः । परेतु निपातनंनामाहश्रोत्र
योगेष्वाहे ऽन्याहश्राजयोगकरणांतदृष्ट[illegible]य । नात । तत्रतत्रोदात्तादिविवक्षाति[illegible]वतद्वि
त्वत्रापिछन्दःसूत्राणोदात्तेच्चारणीय आद्युदात्तोच्चारणमन्यत्रस्यान्यन[illegible]रिड

17

ग्रहणीयेतद्ग्रहणंविवक्षार्थम्। सम्[illegible]ध्याचार्यैर्लोकप्रसिद्ध्यापादितमत्र
नमानम्। क्वचिद्दृष्टे कृत्स्नलापिपाठोयथा[illegible]ड्डिनायमादिष्टेतेत्वाकेति। यथा पथ्येता
रघुतौ यांगानिपठनो व्याल्लणवत्। तथापि व्याख्यानतोऽनुनासिकवादिवृद्धा
तानिपातनादित्यानमित्याहुः। विधेयाणिविषयेन अत्र तपरइति निषेधानङ्गगोऽभेद
कत्वेनसवर्णग्रहणम्। अतरावप्रवदित्वादौमतोमेस्यनानुनासिकोवकारः। अत
एवतद्धानाक्षामितिसूत्रनिर्देशः। अन्यथात्रत्ययेभावाभावामितिनित्यमनुनासिकः स्यात्
अतरावतद्धानाक्षामितिसूत्रनिर्देशः। अन्यथात्रत्ययेन।) जातिपदेतन्नास्योपपन्नत्वात्योगइति
वोध्यम्। ऋदृत्यादौदीर्घमात्रमितिजातिनिर्देशान्नदत्तिदित्यन्यत्रविस्तरः। ननुसर्वनाम्नो
नीत्यादौणत्वाभावनिपातनेपि लौकेसणत्वप्रयोगस्यसाधुत्वंकस्मादितस्मात्। बाधकानेवनि
पातनानि। तत्कार्यनाशाहैनिपातनात्। पुरागाश्रोक्तेष्वितिनिपातितपुराणशब्दे
नपुरातनशब्दस्यबाधः। आगोतिपृषोदरादित्वात्रेतिबोध्यम्। पुरातनेतिपृषोदरादिः। पुरा
तनेचेत्यर्थे। इयंसर्वादिसूत्रेभाष्येस्पष्टा। अबाधकान्यपिनिपातनानि। मीतित्त्माष्येविरुद्धम्। ननु
स्वधातोरिंसेस्वतरावकुरुत्वप्रतौकृत्यादिः। प्रोषेमवर्णदीर्घकुरुत्वापत्तिरनुमात। पर्जन्यवल्ल
क्षणप्रवृत्तिः। रावत्माकुरुत्वस्यापिकृत्वेकृतेनत्वेनतणासितिन्यायेननपुनर्वृत्तः। तदुक्तमिकोकु
रितिसूत्रेभाष्येकृतकारिवर्त्यावियमात्रम्भर्यनवदिति। सि[illegible]पिकृत्वादिकारीत्यर्थः। नचलद्ये

ना

18

लद्दाणस्मृतिश्चमेनस्तकृ इत्वप्रवृत्तिरित्यन्वम्नानमित्तिचात्यक्तः। नमोवा लोपमेकृ इति लोपेनैवस
कारस्याहिते न हि सकारस्यपुनर्हितेन चरितार्थकारस्यचरितार्थेतमः स्तु टीतिसूत्रे सेवमान मात्र
सम्प्रसारणाद्यसिद्धिवृद्धिरित्यादौ भाषेस्यकृतार्थता। अत्रविकारागमकृतेन त्वमेदोनेति
सिद्धिवृद्धिरित्यादौ भाष्येसत्कृतार्थत्वात्वनीयत इत्यन्यत्र विस्तरः। ननु सनुपधातोः स
तीत्यादौ सकारनिमित्तत्वाहान्मनेपदाभावनिमित्तत्वाद्वा नवृद्ध्यश्च न भर्वइति निषेधस्य
वहिरंगत्वेनानंतरंगतात्कृतत्वाभावात्समासेद्रविकल्पस्यापत्तिरत आह। निषेधाश्चवलीयांसः।
अन्तरंगाद्युपजीव्यादपिवलीयांस इत्यर्थः। चकारभर्इतिवस्तुतत्वार्थमेव अतरावत्यां
स्यानंभाष्योक्तसंगच्छते अतरावत्सवर्णसंज्ञाचेन्निषेधविषयेण विकल्पो न स्यादितिमा
त्तककरीत्यविधेरुपजीव्यत्वेनप्रावल्याततस्सर्वथाबाधानुपपत्तेरिति भावइति म
त्वायाविस्तरः। अतरावत्त्वे चविभाषापूर्वमेतिचरितार्थत्वम्। विध्युद्देशानापत्त
त्तिरस्याबीजम्। नन्वनन्ताकृतेर्लिडितिनयोर्भाष्येसष्टा। नन्वनन्तत्वादिकानामप्रत्याप
कत्वस्यपवन्सयन्तानुपपत्तिरतआह ॥ आनिर्दिष्टार्थाः प्रत्ययाः स्वार्थे। यत्तार्थः प्रकृत्यावृत्तेति
त्यय इत्यस्यापिनीकारात्तत्सप्तमस्यतत्त्रिमितिन दोषः स्वार्थे इत्यस्य स्वीयप्रकृत्यर्थे इत्यर्थः। मन्यमसंज्ञा
वत्त्वनादृष्यकाइत्वापोमन्यानुपपत्तिस्तितिवीजम्। स्यिस्य इत्यादिसूत्रेभाष्ये स्पष्टा। योग विभागादि
ष्टसिद्धिः। इष्टसिद्धेरेवनतुनिष्प्रयोजनकार्यमित्यर्थः। तत्तत्समानविधिकद्वितीयप्रयोगे न वि ... स्यानि

प० को०
४२

श्रीदुर्गा
४२

प॰ शे॰ भावात्। आम: पदसंज्ञानिमित्तकत्वेपि न लोपस्य हल्निमित्तकत्वाभावात्। परंपरया निमित्त
कत्वमादाय वहिरंगत्वाश्रयणेऽन्तरंगमानम्। ध्वनितं चेदं नलोपस्य विहितत्वे भाष्ये पूर्वत्रासि
२६ द्धमाख्यसूत्रे दीपघोसे निरूपितम्। अन्तरंगे कर्त्तव्ये जातं तत्कालप्राप्तिकं चेदं वहिरंगमसि
द्धमित्यर्थः। वृष्णधादिषु पदसंस्कारपक्षे समानकालिकत्वमेव तयोरिति बोध्यम्। एतेनोनावा।
रंगो हल्लीयपृतिपदिमोक्षानन्तरमित्यपास्तम्। एतनामाश्रित्य विप्रतिषेधस्तत्रैभाष्येतस्याः अ
त्वात्स्वान्तात्। अनन्तरंगेण शास्त्रबलमस्यालिंगम्। पूर्वत्र त्रिपाद्यामन्तरंगवत्तेते। त्रिपाद्यां
सिद्धत्वात्। अतस्यांचवाहनौ वृद्धत्रस्यम् वृश्चहणत्वापकं मिन्ने वामसपादस्य हाध्यायी स्था
त्वात्यथा संप्रसारणमात्रविधानेन लघूपधगुणे वृद्धिरेचीति वृद्धौ विश्वौह इत्यादि
सिद्धेस्तद्वैपर्थ्यं स्यष्टमेव। सत्त्वाद्धि तस्यां वहिरंगसंप्रसारणस्यासिद्धत्वाल्लघूपध
गुणो न स्यात्। न च पुगंतेति सूत्रेऽनिक्षिप्तापिको विशेषणमत एवापिनतीत्यादौ न गुणः। एवं
च नाम्नानंतर्यनिषेधात्कार्यं परिभाषा प्रवृत्तिरिति वाच्यम्। प्रत्यय स्यांगाक्षेपतः ताकां
त्वेनतत्रैवान्वयात्। पुगंतेत्यादिकार्यविधारया प्रत्ययेन प्रत्ययपरंगाव पावलघूपधारूपे

भाष्ये। तथा तत्र सिद्धं बहुरूपे तत्त्वमन्याये तो दृष्टेवव देतत्। अन्तरंगा वाविप्रतिषेधसूत्रे भा
ष्येऽङ्गस्य ग्रहणं हेशोनान्तरंगत्वादित्यस्य न्याय्यो न दूष्यन्ते दोष इत्यस्य। न लण्ड्रणं तूक्त अन्त
रंगत्वादित्युक्तं तत्र त्रिस्थान इति वत्सुधिनम्। भाष्यमात्रदेव वावक्रमधिर्तन
मत्वान्तरंगपरिभाषयान्तरं संवादनं भवात्तनो क्तम्। किं चासिद्धान्ते निमित्ता कुशलत्व
वेमत्र गुणस्य कृतेऽपि यणा बाधितत्वादनित्यः। कृत शब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्येण च
परिभाषाया अंगत्वं शकेन सप्तमा यत्नयोपात्तं शाब्दस्वरूपं निमित्तमेव गृह्यत इति स
ष्ठमेवोक्तम्। यत्तु कैयटेन नदन्तविधिपक्षे परत्वाद्गुणः प्राप्नोतीत्युक्तम्। त
त्तु नशब्दमाश्रित्येत्यादिभाष्यासंगत्या चिन्त्यम्। वलि लोपेनान्तरंगः परिभाषानप्रवर्त्तनं इति ल
भ्यत इत्युक्तम्। तत्तु अस्य भाष्येऽसावेव प्राप्तादिष्ठलोपातिप्रसंगमाशंक्योपदेशसामर्थ्यान्न। न च प्रत्ययन्त
तीत्यादौ चारितार्थ्यम्। वहिरंगतया सम्प्रसारणस्यासिद्धत्वेन नपूर्वमेवतत्र वृत्तेरितिभाष्योक्तेः
यत्तु नलोपस्य बहिरंगस्यासिद्धत्वान्नास्त्यत्र नवृद्धिरिति निषेध इति। तच्चिन्त्यम्। नलोपस्यापि
दशापेक्षत्वेन बहिरंगत्वं वाच्यम्। तस्य नासंज्ञाकृतवहिरंगत्वानाश्रयणात्। पञ्चेत्यत्र निषेध
त इत्रियापत्त्या पूर्वत्रेति भाष्ये नसामर्थ्येन भूतपूर्वषष्ठ्यनमादायेति बोध्यम्। अन्तरावहि
तिलग्रहणं चरितार्थम्। वृत्रहभ्यामित्यादौ पद नानिमित्तकत्वेऽपि नलोपस्य बहिरंगत्वा

नाऽन्य ङःपिप्राप्नोतीति कृते
आदेशो वैरूप्यादत आह सादेशो वासरूपविधि द्द

व०-टी० चो वा स्यादिति चेन्न । स्तुदीप दीप्ता इत्यस्मात् दीपे नन्दीपे यं जनि बुधि पूरि ताय्यरस्यां नित्य
२ची त्वात् । ननु एवं सति नेघात्रस्य हस न मित्वादौ घनि घत्ति भो कृ मित्य त्रति कृ लो
पविषत्वान् । सामान्येन वतिल्यत्र स्वल्पाामो लात आह । नन्त्य कृत्य स्वल्पार्थे वासरूपावि
धिर्नास्ति । इयं च वासरूपविधेरनिलनास्ति प्राप्त इति नित्यत्वे ज्ञापकं वार्हे कृत्यत्व अस्त्रीति त्रति च
कायस्मृत्वेयलिङा कृत्यत्व चोम धोधामाभ्यः इति कृत्यत्व अग्रहणं क्रीयते ह्युल्मस्त्र विस्तरः ।
वासरूप सूत्रे भाष्ये तत्र स्पष्टः । ननु सूत्रे कृत्यत्र वासरूपविधिर्नास्ति । आदेशस्य कृतत्वे रूपव
त्वे ल्यकारे कृ वासरूपविधिर्नास्तीत्यर्थः । अत्र क्त प्रकृत्यो वेड् चेति लड् विधानं ज्ञापकमन्यत्र
न्यथाप्राप्तो लिटा लङः समावेशो नास्त्यातिदन्तिकं विधानेन । पुत्रादिनिति ङात
मावेशार्थे सत्र विधायके विभाषाग्रहणान्दृष्टमिति लिटः कानच्चेत्यत्र वाग्रहणं च कृतम् । तत्र लन्
त दारिभ्याम् तहामान्ये लिटः कस्त्वेवनत्य सेतिङ इत्ति बोध्यम् । ननु ङमोह्रस्वादित्या
दौ ङमः परस्याचो विपरतो ङमद्विति संदेहः स्यादत आह । ङमयपि निर्देशोपञ्चमीनिर्देशो
वलीयान् । अचीति सप्तमीनिर्देशात्समयङमित्यत्र तत्र चारितार्थ्याल्पञ्चमीनिर्देशोऽनवकाश
इति तस्मादित्युत्तरस्यैव प्रवृत्तिः यत्र ङः क्षियुद्विताहाक नवोरप्य चारितार्थ्यात्तत्र तास्मिन्निति
इत्यापेद्वायातस्मादित्युत्तरेत्युसपरत्वात्तेन बुधावल्या राचमन्नयोष्प्रतारिता यथोपिय यामि
सर्वनाम्न इत्यादौ तत्र आमीति कय कस पूमीत्रे त्वय इत्यत्र कृतार्था आदिति आनसेर
त्वमित्यत्र चरितार्थेति सप्तनामिन्नितिभाष्ये केयटे च । ननु तःकृकमीतिस तं अयस्तु

21

श्रीदुर्गा
२२

सिद्धम् आद्येसन्नद्भावस्यपरत्वाद्दीर्घेणाबाधः प्राप्नोति अन्त्येमान्वधेतिदीर्घेणा
न्तरंगत्वादित्वस्यबाधः यद्यप्येकैकप्रवृत्युत्तरमपिसर्वेषांप्रवृत्तिसंभवेतत्प्रवृत्ति
रित्यत एकेतिसूत्रेकैयटस्तत्र नुकिकृते दीर्घाप्राप्त्याधर्मिग्राहकमानविरोधा
त् मान्वधादीनांदीर्घेकृते इत्वाप्राप्त्याणिण्यङ्लुकोरितिसूत्रेभाष्याकृत
तेदुदाहरणासंगतेश्चेत्यन्यत्रविस्तरः नन्वत्वञ्चीलादित्वविषयेराबुलपि
स्यात् न चत्वन्नपवादः असरूपोपवादस्यविकल्पेनबाधकत्वादित्वत्तत्राह
ताञ्चीतिकेषुवासरूपविधिर्नास्ति॥राबुलिसिद्धनिर्दिष्टसादिसूत्रेणैकाज्ज्यो
त्विविधिनमत्वज्ञापकंतत्रराबुलबुञोःस्वरेविशेषाभावात् ताञ्चीतिकेषुवि
षयसप्तमी॥तेनताञ्चीतिकेरता॥ताञ्चीतिकेष्वावासरूपविधिर्नेतिबोध्यम्॥
नन्वेवंकथमाकमनेत्यापसिद्धिर्नमिकंपीतिरेणान्नदानितत्रसत्यादरितिपु

प. दी.
२२

इडौवितिसूत्रेऽज्ञातोऽर्द्दिनमनर्थोज्ञापकम्। तद्धि प्रयतोऽस्मात् दर्थे द्वयमात्रानयोरकारण
म्। नञ्पूर्व्वस्य पदन्तस्योत्तरस्तनो दान्तमितितदर्थः। राघवत्र वामदेवोऽपयपूर्वप
दप्रकृतिस्वरमप्रमावमनवति। तस्मात्रान्तवन्धकं गृहलोस्तचान्यस्मान्तवन्धोपसत
कृत्वं नेत्यर्थः। रातिचप्रत्ययाप्रत्ययग्रहणात् धातोरोदिवस्त्रोदित्वादेभावेतस्मा
दितिनात्। वर्णग्रहणेऽक्षु चानयोरप्रवृत्तिरितिस्पष्टमौङ-श्राप इतिसूत्रेभावोये
नान्तवन्धकत्वं चान्तवन्धकमादिवात दनञ्स्लोरावैषाधर्म्मिग्राहकमानात्।
तेनत्रस्थानीकृत्मत्र नैषेतिनिरनुवन्धकनात्तद्धिनस्यात राघवात्रग्रहणमित्तिद्धिः।
ताकानुवन्धग्रहणेऽसम्भवतीतिलिङ्गस्त्रग्नोनभाव्यादितम्मनदूष्यमत्र विस्तरः। न
नङ्कुटीरदूष्या दोत्स्वार्थिकत्वात्स्वार्थिकानांप्रकृतितोलिङ्गवचनानाङ्वृत्तेर्मा
यथाप्रकृतत्वात् तस्या। न्नुपपत्तिरप्यकस्मान्मित्तत्र नपुंसकत्वैकत्वं चानयोरनुपपत्त
तिस्सेनतस्मात्। स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्त्तन्तेऽपि च
ऽत्रियामत्रितिसूत्रे त्रियामिति किंरूपा सापि का। स्वलक्षणा कर्म्ममतिस्तादेष च
त्रियामितिराचात्रियामेवविधानात्किन्नोनः स्पष्टा चैवं वकुत्रियधापिकेभाव्योन
नरूपयौनगरीति कवेरनाकावितिसूत्रभाष्यो दात्तेकृनात्रियामिति कपस्मा
दतस्मात्। समासान्तविधिरनित्यः। प्रतेरम्स्वादयः यत्तामरूपेदूष्यन्नोदात्त

दुर्गा
२२

मंगग्रहणादेवं ग्रहणाभावात् नप्राप्नोतीत्यत आह। लक्षणविधौ अंगग्रहणमविद्यमानवत्। स्वरो
द्देश्यके विधावित्यर्थः। नोत्तरपदं दन्तदात्ता वयव। पिबीर त्रूयसमं तथा पि श्चिलिति
सूत्रे पथिमादिपर्यन्तं दात्तोऽस्मात्तापकः। अन्यथा पथिमादीनामन्तोदात्तादिद्वाभावादस्मा
त्पौत तदैव पर्यासत्वमेवाधर्माम्नायहक मानादेवस्वरोद्देश्यकाविधिविषयमिदम्। अतस
वर्णात्तरन्तमोनचत्यादि अचः कर्तव्य कीयादौ अत्रादीश्च च इत्यादीनां चाप्रतार्थमतरा
वरात्रन्वती नलोपस्यासिद्धत्वादन्वती शब्द आदन्तोवत्यादिति सिद्धरोन। उदात्तवित्तानित्यत्र
ह्रस्वान्तद्व्यान्मिति मत्वकदात्तत्वं नेत्याकरः। स्वर्ण समासेतिसूत्रे भाष्ये। उच्चैरुदात्त इतिसू
त्रे कैयटस्तु रूपमनावश्यकी समभिव्याहृतान्यपरागेणहत्तोपिउदादिवभासात्तदुप
पपत्तेरित्याह ध्यानितमेतत्। नन्वेवमपि राजन्वत् इत्यादौ समासस्यान्तोदात्त
त्वेषकारावारस्य चनस्यादत आह। हल्स्वरप्राप्तौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्। अस्मा
न्न्पपतौ नाव इतिसूत्रे नोऽप्रतिषेधो ज्ञापकः। नाभ्यमित्यत्रादिर्नकारोनत्वरूपो व्योपस्मा
कारस्त्वयोग्यो नासावादिरिति तत्प्रतिषेधोऽनर्थकः। न चादिरेव नकार उदात्तगुण
विशिष्टोन्तरतमाच्चरूपोऽस्तीति वाच्यम्। तथासति निमित्तमहत्त व्यञ्जकत्वस्याविना
भावादुपजीव्यविरोधान्नाद्युदात्तप्राप्तिरिति पत्रविस्तरः। सूक्ष्मा चैवं समासस्येतिसू
त्रे भाष्ये। न लक्षणे गद्योऽतिनिषेधो न भवतीत्यत आह। निरनुबन्धकग्रहणेन
सानुबन्धकस्य। तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्य ग्रहणम्। वामदेवाड्ड

25

मीत्यत्र न स्यात् कुमारशब्दस्यैवोपादानादिति चेत्। प्रातिपदिकग्रहणे लिंगविशिष्टस्यापि ग्रह-
णम्। स्वासाधारणरूपेण विशेषणरूपेण वा प्रातिपदिकबोधकशब्दग्रहणे तत्तल्लिंगबोधकप्रत्य-
यविशिष्टस्यापि तेन ग्रहणमपि माकेवलस्यापीत्यर्थः। अस्याश्च ज्ञापकं समानाधिक-
रणाधिकारस्य कुमारः श्रमणादिभिरिति निर्देशे स्त्रीलिंगश्रमणादिपाठः स्त्रीप्रत्यय-
विशिष्टश्रमणादिभिश्च कुमारीशब्दस्यैव सामानाधिकरण्यान्न कुमारशब्दस्येति
तज्ज्ञापकम्। इयं चाहिषमरयोर्हि साह्युपपदविधौ समासान्तविधौ महदात्वे च स्व-
रविधौ च। अत्र स्वरे ब्राह्मणकुमार्योर्वर्जितेन स्वबहुत्तरपदं नीत्यादौ समासतदन्त-
ग्रहणे च न प्रवर्त्तते इति महदस्त्रे भाष्ये स्पष्टम्। विभक्तिकार्यवचने स्वपि तत्रैव। त-
त्र समासान्तविधौ अवयवग्रहणं न समासतदन्तग्रहणे न प्रवर्त्तत एव। स्व-
रविधावेव समासतदन्तग्रहणे तत्र दोषो बोक्तेः। बहुव्रीहिरूधस इति सूत्रस्य भाष्याच्च।
रातावत्त्वे वानित्यत्वादप्रवृत्तिः। दोषाः स्वयं त्वपि साकल्येन परिगणितानि भाष्योक्तेः।
नन्वेवं बहुव्रीहिरूधसो ङीषिति सूत्रस्य भाष्यासङ्गतिः। तत्र हि कुण्डोध्नीत्यत्र न घ्नन्त-
प्रकृतिकत्वापादितो न ह्यत्र बहुव्रीहिरित्यर्थात्। न ह्यनस्य बहुव्रीहित्वाभावात् तदसं-
गतिः। न घनानां चुपः समास इत्यर्थेन च परिहृतम्। न घनप्रकृतिकस्य वनन्तोपप-
दकः समास इति चेन्न। अनया परिभाषया स्त्रीप्रत्ययसमभिव्याहारे तत्र हि ने द

व्यानांप्राप्तिपदिकत्वतथाप्यनुप्रयोगेणगांविशिष्टेपिपर्यासत्वमादिश्यतेदृष्टाश्रयात्। नन्वेवंच
प. श्रे. नः पश्येत्तत्रैव वक्ष्यति: पश्येत्पत्रापि श्वपचे वेतिसम्प्रदानमर्णस्यादिश्यतश्चाह। विभक्तौलिं
३० गाविशिष्टग्रहणात्। द्वयमत्र तु बौरत्नाकादित्यत्र माभूदिति घटद्घटीग्रहणेन लिंगविशि
ष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात्तत्र न स्यान्नैवैसमत्वे। ननु तद्वापत्यमित्येकवचनंनपुंसकाभ्यां
निर्देशाद्गार्ग्यावित्यादावुक्तमतआह। लिंगवचनमतंत्रम्। अर्द्धनपुंसकमिति न
पुंस्त्वकग्रहणमस्यांज्ञापकं नित्यं नपुंसकं नार्थं तु नतादेवत्रानिरूपितम्। धान्यपला
ल्मायेननानन्तरीयकतया तयोरुपादानं तस्यापत्यमित्यत्रनाभोस्त्वेम। अस्मन्तरावा
कडारसूतिसूत्रे राकेति चरितार्थानि त्यन्यत्रविस्तरः। ननुमध्यमादिभोन्नवधेरिति विधीयमानः कय
डु: छादिवाम्यमावनिद्रष्टव्यत्रापिहृदतआह। न निवक्षमसहस्या। घिकरगोत्पालस्यगं
तिः। नम्प्रकृतमिवक्षकंवायात्रिस्ते दृश्यते तत्रतस्माद्वितेलक्षत्रशोषुऽघिकरलोन्नयेका
र्थविज्ञायतेऽप्ययसत्वार्थगतिरस्ति। नत्त्वत्रान्तरणमानयेत्स्रुक्तेल्लोष्टमानीयेकृतीभवती।
अतःप्यनभिन्नेत्यनासदृशोऽभूतनद्वाववियये कारि। तिनोक्तदोषः। ओषधीश्चावित
क्तावत्रप्रथमायामित्यादौविभक्तिग्रहणमिस्तादेतन्यायसिद्धार्थानुवादरावेतेनविभक्तावित्या
घत्वानित्यत्वेज्ञापकमितिवदन्ति: परास्ता:। अनित्यत्वेभाष्यसम्मतफलाभावात्। अतएवाक
वेदिचकारकेदृतिसूत्रेकारकग्रहणंभाष्ये प्रत्याख्यातमितिवाच्यम्। सख्याचेकं नघ्यादित्य
दृतिसूत्रेभाष्ये। अत्रान्यसदृशोल्लुप्तयात्राहस्यंभेदाघटितत्वंसूचयति। निरूपितश्चैतत्का

याणम्। ननु व्याघ्रीकच्छपीत्यादौ सुबन्तेन समासात्तोऽप्यन्तरङ्गत्वाट्टापि अदन्तत्वाभावात्कथं जाति
लक्षणो ङीष्स्यादत आह। गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः। कृद
न्तमिति। इह त्रेऽत्र तिङ् गृह्यते न कृत्। गतिकारकोपपदानां नातिङन्तसमास इत्यर्थस्तयोः सुप्
योः सह ● प्रपेत्यत्र न इह त्वेक देशान्वयाकारकं ग्रोचत्वं प्रक्रियम्। तेनाश्वक्रीती त्याद्यौ। अ
न्यथाप्येवं हापि अदन्तत्वाभावात्क्रीतात्करणेति ङीषन्न स्यात्। अस्य अनित्यत्वात् क्वचित्सुबु
त्पत्त्यनन्तरं समासः। यथा लक्ष्मीतस्य धनक्रीतेति। अनेनानित्यत्वेन समानं तत्रास्त्रादि ना हापितया
ऽ ऽः। अत एव कुम्भकार इत्यत्र षष्ठीसमासोऽपि स्यादुक्तसत्ते। एवमेव षष्ठीसमासाभावे चोपप
दसमासः कृत्तराकाङ्क्षीभावः इति न तत्र वा काभिः कुपपद मिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम्। तत्र हि षष्ठी
समासादुपपदसमासो विप्रतिषेधेनेति वार्त्तिकं अथ वा विभाषा षष्ठीसमासः। यदा न षष्ठी
समासस्तदोपपदसमास इति। तस्मात्साध्यानं च। यद्यपि उपपदसमासस्यान्तरङ्गत्वाभिप्रा
यकं न वा षष्ठीसमासस्तदोपपदसमास इति वार्त्तिकं कृतोऽनुक्तम्। तथापि तदुभयं प्रत्या
ख्यानपरमथ वेत्यादि भाष्यम्। परिभाषायां सामान्यतः कारकोपादानेन कारकविभक्त्यन्ते
न कृदन्तैः समाससमासम्भवस्य स्पष्टं कृत्सत्ते। एवमेव लाभालाभात् तेनैव कारकतद्धितोपादानरावेतिप
रास्तेऽम्। अस्यापि विधेयैकवाक्य● लाभावेन विप्रतिषेधाभावादिशास्त्र वत्कार्य्यं व्यवस्थापकत्वे
नोपादानरावेतयोः लाभात्। ननु गिदुचाभिस्य तत्र धातोरेव इति कार्यं तत्र प्रत्यये देवेति निय
मेनाधातोरेवन्। मिति हि अधातुग्रहणमर्थमत आह। साम्प्रतिकाभावे तत्र वेगतिः। तत्त

प. शे. ऽवचनसामर्थ्यान्नायमिति ध्येयम्। तत्सामर्थ्याद्धात्वन्तरपर्यायस्यापि नित्यपर्यायेन गोमत्यते:ः
३२ क्षिपि गोमानित्यादौ नेत्याहुः। नामी त्यादिसूत्रभाष्ये स्पष्टा। वस्तुतो तद्गुणसंवि
ज्ञानमपि। अपि नात तद्गुणसंविज्ञानम्। तेषामवयवानामवयवपदार्थानां संविज्ञानं
विशेष्यान्वयिना न्वयित्वमिति तदर्थः। अत्र समवायसंबन्धेन संबन्ध्यपदार्थः
तत्र प्रायः तद्गुणसंविज्ञानमन्यत्र प्रायोऽन्यत्। लम्बकर्णचित्रगुरुदाहरणे सर्वादी
नि त्यादौ नास्यपदृति चोदाहरणे सर्वनामसूत्रभाष्ये स्पष्टैवा। ननु वदःसुपि क्यप् चे
ति चेनानुदात्तस्यापतो नानवकाशं भाषे इत्यत्रापि संबन्धः स्यादत आह वा
ग्रहणं नेतरत्र। एतत् ... वर्तमाने ऽप्यपेयवाधनीयेतेति सूत्रे पञ्चम्यन्तग्रहणे
मस्यानापकम्। अन्यथा त्वा चेति वदेत्, तद्धि उत्तरयोर्भयोः संबन्धार्थमुदाहरण
नि स्फुटानि। इदमनित्यमतस्त्वदन्तीपा च होति त्यत्र वान्तकष्टायाप्राप्य द्वितीयायाम्
न्नसंख्यानन्तरेणैत्यत्र संबंधः। न्नहि ब्रह्मरूप इति सूत्रस्थेनानुवृत्तपर्यसकान्न च का
र्यं प्रत्याख्यानेन विरुद्धम्। व्याख्यानादेवानुवृत्तिनिवृत्तौ निर्वाहे इत्तिन दार्ष्टा
यात्। कुक्लिमान्तक्त्वौ चेति सूत्रभाष्यविरुद्धा च तत्र प्रकृतिग्रहणानुवृत्तेरुक्त्वेति स
ग्रान्त्य नस्तत्र चेनानुक्ष्वस्पर्शो ऽप्यतरस्याम्मिन्नस्यान्तप्रवृत्तिक्त्वी क्त्वाल्यप् क्
त्वौ चेति भाष्ये प्रत्याख्यानम्। ननु प्रनुदात्तादेरनो दात्तात्पयड् यतेतद

दुर्गा
३२